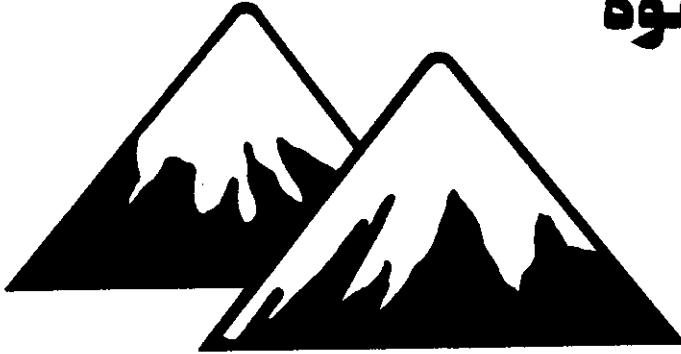

تفتان

آتشفشان بالقوه

از : ایرج افشار (سیستانی)

مقدمه :

مرز بین بلوچستان با مساحتی در حدود ۱۷۴،۴۶۱ کیلومترمربع^۱ در منتهی‌الیه مرز جنوب شرقی کشور بین ۲۵ الی ۳۲ درجه عرض شمالی و ۵۸ الی ۷۰ درجه طول شرقی از نصف‌النهار گرینویچ Greenwich یا گرینویچ قرار دارد^۲. و از شمال به سیستان و افغانستان، از جنوب به دریای عمان و از مغرب به کرمان (رودبار - بشاگرد) محدود است. طول مرز بین بلوچستان از ملک‌سپاه کوه الی چاه بهار ششصد کیلومتر و عرض آن از کوهک Kuhak تا انتهای شرقی جاز موریان پانصد و نود کیلومتر است^۳.

۱ - موقعیت، حدود، ارتفاع

رشته کوه تفتان، بین ۲۸ درجه و ۳۰ دقیقه الی ۲۸ درجه و ۵ دقیقه عرض شمالی و ۶۰ درجه و ۵۰ دقیقه تا ۶۱ درجه و ۱۵ دقیقه طول شرقی از نصف‌النهار گرینویچ قرار دارد^۴.

این کوه در جهل و دو کیلومتری^۵ شمال شهر خاش، بین بخش میرجاوه (از توابع شهرستان زاهدان) و شهرستان خاش واقع شده است. ارتفاع آن از سطح متوسط آب خلیج فارس، سه هزار و نهصد - و چهار صد و یک متر^۶ و نسبت به دشتهای اطراف حدود دو هزار متر است^۷. امتداد خط الرأس تفتان، شمال غربی و جنوب شرقی می‌باشد و مرز طبیعی بین نواحی نامبرده بالا محسوب می‌شود. طول این رشته

جبال از آخرین حد جنوب شرقی (= غرب دهستان نازیل) حدود دوازده کیلومتر است^۸.

۲ - زمین‌شناسی

رشته جبال تفتان، روی پایه‌های رسوبی و آذرین که متعلق به کرتاسه Cretaceous فوقانی و ائوسن Eocene می‌باشد، قرار گرفته است. بخش رسوبی پایه آتشفشان از فلیش Flysch (= سنگهای رستی) و آهکهای محتوی آلونولین Alveolina و نومولیت Nummulite و بخش آذرین آن از سنگهای آذرین (اولترا بازیک)^۹ تشکیل گردیده است^{۱۰}.

فعالیت آتشفشانی تفتان در خارج از آب صورت گرفته از پلیوسن Pliocene تا پلیستوسن Pleistocene ادامه داشته است. در ابتدا فورانهای انفجاری و در پایان لای بودماند^{۱۱}.

اولین فعالیت آتشفشانی در بیست کیلومتری شمال غربی قله کنونی تفتان به وقوع پیوسته، سپس مراکز دیگری در شرق این نقطه در لیبج و نزدیکی قله فعلی تفتان شروع به فوران نمودند. محصول آن برش Breccia های^{۱۲} انفجاری با ترکیب داسیتی^{۱۳} و آگلومرا Agglomerate هائی^{۱۴} می‌باشد که قسمت اعظم حجم آتشفشان تفتان را بوجود آورده است^{۱۵}.

آخرین محصول آتشفشان تفتان، برشهای انفجاری با ترکیب ایگنیمبریت Ignimbrite و توف Tuff و در پایان لایهای آندزیتی Andesitique همراه با توفهای بعب دار بوده است^{۱۶}.

آتشفشان تفتان در اوایل دوره کواترنری Quaternary^{۱۷} بوجود آمده که شامل گدازه‌های آندزیتی است. بیشتر گدازه‌ها از

دهانه اصلی، و قسمت اندکی نیز توسط دهانه‌ای که جوان‌ترین قله تفتان می‌باشد خارج شده است و هنوز فعالیت فومرولی (= در مرحله گازی است) دارد ۱۸.

ساختمان اصلی آتشفشان، شامل دو کوه می‌باشد که به وسیله بخشی زین مانند و باریک به یکدیگر متصل گردیده است ۱۹.

۳- وجه نام گذاری

برخی برای باورند که نام کوه تفتان از واژه «تفت» به معنی گرم و سوزان آمده است و این تشبیه به علت خروج دمه آتشفشانی مرکب از بخار آب و گاز گوگرد از دهانه آن است ۲۰. کوه تفتان در اصطلاح محلی به چهل تن معروف است. به طوری که در محل شایع است، چهل تن از راشدین مذهبی در این کوه ناپدید شده‌اند، از این رو کوه چهل تن نامیده می‌شود و شاخک شمالی آن نیز به همین سبب به اسم کوه زیارت معروف شده و در گذشته محل زیارت اهالی این نواحی بوده است.

در سرزمینهای بلوچستان و کرمان، از نام چهل تن به احترام یاد می‌شود و این نام را به بلندترین ارتفاعات مناطق خود داده‌اند همانند چهل تن تفتان، چهل تن هزار (در جنوب کرمان)، چهل تن بیدخوان (در جنوب قلعه مشیز کرمان) ۲۱.

میرزا مهدی خان سرتیپ مهندس که حدود سال ۱۲۷۹ هجری قمری از سوی دولت وقت، ماء مور بازدید از سرزمین بلوچستان شده بود، در گزارش خود از کوه تفتان به نام «کوه گوگرد» یاد نموده و می‌گوید: «کوهی است بسیار رفیع مشحون به تلال و مشهور به کوه گوگرد است که در همان کوه معدن نوسادر هم دارد. این کوه از سمت مشرق منتهی می‌شود به رودخانه سنگوبه و از طرف غربی به نازیل» ۲۲.

۴- قتل رشته کوه تفتان

قله مخروطی و سفید رنگ تفتان از فرسنگها فاصله به خوبی مشخص است و شاید به همین مناسبت بوده که یکی از ایستگاههای راه آهن زاهدان - میرجاوه (ایستگاه بین جوزک Juzak و میرجاوه) را با اینکه از شصت کیلومتری آن می‌گذرد به نام تفتان نام گذاری نموده‌اند.

کوه تفتان دارای چهار قله به شرح زیر است:
 قله شمالی که مرتفع‌تر می‌باشد و به نام «کوه زیارت» معروف است.
 قله جنوبی که کوتاه‌تر و آتشفشانی است به نام «مادر کوه» نامیده می‌شود.

قله شمال شرقی «صبح کوه» نام دارد.
 قله‌ای که در مغرب مادرکوه قرار گرفته، «نرکوه» نامیده می‌شود ۲۳.

۵- دهانه‌های آتشفشانی

قله چهل تن، دارای سه دهانه آتشفشانی می‌باشد که دو دهانه آن با اهمیت‌تر از دیگری است و از آنها مواد مذاب گوگردی و بخار آب خارج می‌شود و با این ترتیب تنها آتشفشان نیمه‌فعال ایران به شمار می‌رود ۲۴.

الف - دهانه وسیع اولیه:

قدیمی‌ترین دهانه آتشفشانی کوه تفتان است که در شمال غربی قله و در روی «نرکوه» قرار دارد. آثار آن در حال حاضر به صورت پستی و بلندیهایی مشاهده می‌گردد.

ب - دهانه نیمه فعال جدید:

این دهانه که در سمت جنوب شرقی قله قرار دارد و قسمتی از آن که به جای مانده جدیدتر است ۲۵.

از قعر دهانه‌های مزبور، صدای انفجارات آتشفشانی به گوش می‌رسد و از این دهانه‌ها، دایما «بخار و گازهای گوگردی متصاعد می‌گردد، در مدخل حفره‌های آتشفشانی، تخته‌های گوگرد خالص به وفور مشاهده می‌شود. در تمام سطح قله تفتان بطور مخفیانه گازهای هیدروژن - سولفور، متصاعد می‌گردد، این گازها، سبب از بین رفتن نسوج پنبه‌ای پوشاک کوهنوردان می‌شود. از این رو

رود میرجاوه که در امتداد رود تالاب یا تلخ آب است می‌ریزد و آب دره‌های جنوبی کوه تفتان داخل دره خاش می‌گردد و به سبب ارتفاع بسیار و دره‌های پرآبی که این کوه در آن منطقه گرم و سوزان دارد، در فصل تابستان، بیلاق مردم طایفه ریگی و دیگر عشایر بلوچ ساکن پیرامون شهرستان خاش است.

کوهنوردان باید از نشستن در سطح قله خودداری نمایند، در غیر این صورت باید حتماً از پوشاک پشمی استفاده کنند.^{۲۶}

۶- راه صعود به قله

کوهنوردان، برای صعود به قله تفتان، باید از طریق زاهدان به دهستان «کوشه» *Koša* (نرسیده به شهر خاش) عزیمت نموده و از آنجا به روستای «جم چین» *Jamč'in* رفته سپس از طریق تنگکلو، راه ادامه می‌یابد. آب این دره دارای املاح گوگردی است و قابل مصرف نمی‌باشد. بنابراین باید از چشمه‌ای موسوم به «آب خوش» که در نزدیکی تنگکلو قرار دارد و دارای آب سالم و گوارایی است، استفاده نمایند.

از آنجا که از روستای کوشه (مرکز دهستان کوشه) تا قله کوه حدود پانزده کیلومتر است معمولاً مدت صعود به قله حدود ده ساعت طول می‌کشد. دسته‌های مختلف کوهنورد به قله تفتان صعود کرده‌اند که اولین صعود، در آخر سال ۱۸۹۳ میلادی (= ۱۲۷۲ شمسی) به سرپرستی ژنرال سرپرسی سایکس انگلیسی انجام یافت و سون آندرسن فن‌هون، سیاح معروف سوئدی که اکثر بیابانهای دنیا را بررسی و مطالعه کرد نیز به کوه تفتان صعود کرده است.^{۲۷}

۷- سایر ویژگیهای کوه تفتان

الف- آب و هوا :

به طور کلی در نواحی کوهستانی همانند دامنه‌های کوه تفتان شامل: جون‌آباد و چانلی *čanalj*، امیرآباد کهنک *Kahnok*، سرکم *Sarkam*، کوشه *Koša*، ترشاب و بالاخره قسمتهای خاوری آن که به نواحی سنگان *Sangān* و سرشک *Sarošk* محدود است، میزان حرارت از حد معمول تجاوز نمی‌کند و نواحی یاد شده در فصل تابستان، حکم بیلاق را دارند.^{۲۸} چنانکه در پیش‌گفتیم سرپرسی سایکس که در اواخر سال ۱۸۹۳ میلادی به قله تفتان صعود نموده است می‌گوید: «چشم‌اندازهای این حدود بهترین مناظر زیبای ایران است.»^{۲۹}

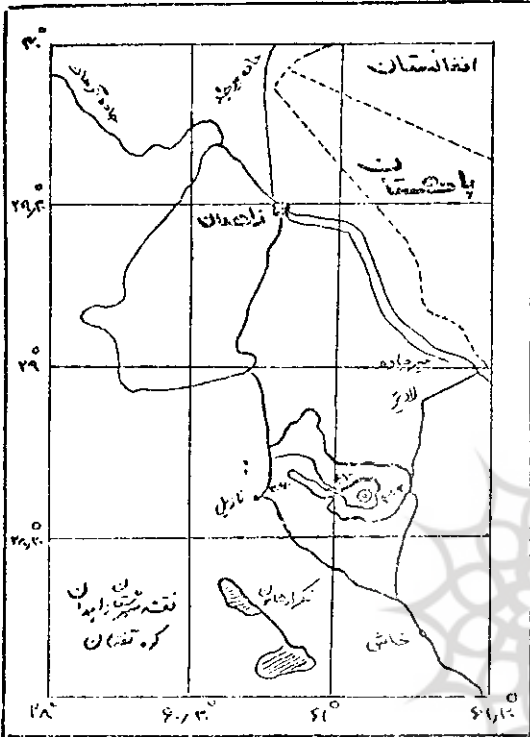
ب- منابع آب :

۱- سردریا

در قله کوه تفتان، سه دریاچه وجود دارد که به سردریا معروف‌اند، دو دریاچه در قسمت شمالی واقع‌اند که عمق آنها کم و اغلب دارای آب گوارا می‌باشند و سه دیگر که نسبتاً بزرگتر است (۲۵۰×۲۵۰ متر) دارای آب شور دائمی است.^{۳۰}

۲- رودخانه‌ها

در پیرامون کوه تفتان دره‌های متعددی است که آبهای قسمت شمالی و شرقی آن به صورت رودخانه «لادیز» و «گرو» به

نقشه شهرستان زاهدان و کوه تفتان

از: احمد معرفت

ج- معادن :

در وسط قله تفتان، چاهی است که در پیرامون آن نوشادر منجمد می‌شود که از آن با ابزار و لوازم مخصوص بهره‌برداری می‌شده است. در فاصله ۱۸ الی ۲۴ کیلومتری چاه گوگرد، معدن سرب است که در گذشته در آن کار کرده‌اند.^{۳۱}

د- جنگلها و پوشش گیاهی :

در دامنه‌های کوه تفتان، شرایط طبیعی برای نشو و نمای اشجار و گیاهان جنگلی بسیار مساعد است و درختانی بوجود آمده که گرچه به انبوهی و شکوه جنگلهای مازندران نمی‌رسند ولی دارای اشجار مفیدی است که میوه آنها مورد استفاده اهالی است. اشجار مزبور عبارتند از: بینه *Bana* یا پسته کوهی، بادام کوهی. از اشجار

قیمتی این جنگلها، ارژن، سیاه چوب، گز، تاک، و غیره را می‌توان نام برد.

گیاهان این سرزمین از این قرارند: راب Rab ، پتسک $Paterk$ و هنگ $Heng$ یا آنقوزه 22 .

منابع

- ۱- فرهنگ آدابهای کشور جلد بیستم: مرکز آمار ایران، تهران ۱۳۶۱ صفحه ۴.
 - ۲- نگاهی به سیستان و بلوچستان: ایرج افشار (سیستانی)، نشر خضرائی، تهران ۱۳۶۳ صفحه ۲۰۶.
 - ۳- سرگذشت بلوچستان و مرزهای آن: امان‌الله جهانبانی، تهران ۱۳۳۸ صفحه ۷۲.
 - ۴- کوهها و غارهای ایران: احمد معرفت، گانون معرفت، تهران ۱۳۵۲ صفحه ۳۱۱.
 - ۵- از قله آتشفشان آن تا مرکز شهر خاش به خط مستقیم، حدود چهل و دو کیلومتر است (مجله یادگار سال دوم شماره هفتم صفحه ۶۳).
 - ۶- شناسنامه جغرافیای طبیعی ایران: مهندس عباس جعفری، گیتاشناسی، تهران ۱۳۶۲ صفحه ۳۲.
 - ۷- گزارش عملکرد گذشته و وضع موجود بخشهای اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی استان سیستان و بلوچستان: شورای عالی برنامه‌ریزی استان سیستان و بلوچستان، تهران ۱۳۶۱ صفحه ۲۸.
 - ۸- کوهها و غارهای ایران پیشین صفحه ۳۱۱.
 - ۹- یک دسته از سنگهای آذرین هستند که از گانی $Mineral$ های شدیداً "باریک" (= آهن و منیزیم زیاد) تشکیل یافته‌اند. گانی = موادی طبیعی غیر زنده معمولاً "متبلور با ترکیب شیمیایی که ثابت است یا در حدود معین تغییر می‌کند مأخذ: مذاکره تلفنی مورخ ۱۴/۳/۱۳۶۶ با آقای دکتر محمدرضا صمدیان، سازمان زمین شناسی گل کشور.
- در اینجا لازم است از آقای دکتر محمدرضا صمدیان که مرا راهنمایی فرمودند تشکر و سپاسگزاری نمایم.

- ۱۰- گزارش عملکرد گذشته و وضع موجود پیشین صفحه ۲۸.
- ۱۱- (لاوا) $Lava$ (= گدازه)، ماگما (= ماده مذاب درونی) که به سطح زمین رسیده باشد.
- ۱۲- نوعی سنگ رسوبی تخریبی است که محتوی قطعات کوچک و بزرگ دارای لبه‌های تیز می‌باشد.
- ۱۳- داسیت = سنگ آذرین خروجی با ترکیب متوسط.
- ۱۴- آگلومرا $Agglomerate$ سنگ آذرین و تخریبی است و از نظر بافتی شبیه کنگلومرا $Conglomerate$ های رسوبی هستند. مأخذ: مذاکره تلفنی مورخ ۱۴/۳/۱۳۶۶ با آقای دکتر -

محمدرضا صمدیان.

- ۱۵- گزارش عملکرد گذشته و وضع موجود پیشین صفحه ۲۸.
- ۱۶- زمین‌شناسی فلات ایران: رمون فورون، ترجمه دکتر عبدالکریم قریب، دانشگاه تربیت معلم، تهران ۱۳۶۴ صفحه ۱۲۶.
- ۱۷- برای کواترنری دو بخش: پلثیستوس و عصر حاضر را در نظر می‌گیرند.
- ۱۸- گزارش عملکرد گذشته و وضع موجود پیشین صفحه ۲۸.
- ۱۹- مختصری درباره ژئومورفولوژی استان سیستان و بلوچستان: دکتر محسن پورکرمانی، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی سال اول شماره سوم، معاونت فرهنگی آستان قدس رضوی، مشهد زمستان ۱۳۶۵ صفحه ۱۰۲.
- ۲۰- جغرافیای فصل ایران جلد اول: دکتر ربیع بدیعی، اقبال، تهران ۱۳۶۲ صفحه ۵۲.
- ۲۱- کوهها و غارهای ایران پیشین صفحه ۳۱۱.
- ۲۲- مرآت البلدان جلد اول: محمد حسن خان اعتماد السلطنه، به گوش پرتوی علاء و محمدعلی سپانلو، نشر اسفار، تهران ۱۳۶۴ صفحه ۳۲۸.
- ۲۳- جغرافیای نظامی مکران: علی رزم‌آرا، چاپ ارتش، تهران ۱۳۲۰ صفحه ۲۶.
- ۲۴- ایران شهر جلد اول: نشریه شماره ۲۲ کمیسیون ملی یونسکو، تهران ۱۳۴۲ صفحه ۷۴.
- ۲۵- جغرافیای استان سیستان و بلوچستان: دبیران جغرافیای استان، سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی، تهران ۱۳۶۳ صفحه ۳.
- ۲۶- کوهها و غارهای ایران صفحه ۳۱۱.
- ۲۷- همان مأخذ صفحه ۳۱۲.
- ۲۸- نگاهی به سیستان و بلوچستان پیشین صفحه ۲۱۰.
- ۲۹- سفرنامه سر پرسی سایکس: ترجمه حسین سعادت نوری، لوحه، تهران ۱۳۶۳ صفحه ۱۶۶.
- ۳۰- سرگذشت بلوچستان و مرزهای آن پیشین صفحه ۹۵.
- ۳۱- کوه تفتان: مهندس محمدعلی مخیر، مجله یادگار سال دوم شماره هفتم اسفند ۱۳۲۴ صفحه ۶۲.
- ۳۲- سرگذشت بلوچستان و مرزهای آن پیشین صفحه ۹۶.

